

Валентина ШУЛЬГІНА
доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри журналістики,
реклами та зв'язків з громадськістю
Національного авіаційного університету
(м. Київ)

УДК 81'33:81'374

ІНФОРМАТИВНІСТЬ І КОМУНІКАТИВНЕ ЧЛЕНУВАННЯ

У статті проаналізовано співвідношення інформаційного аспекту лінгвістичного аналізу з комунікативним, які часто ототожнюються. Автором виявлено, що розглянуті аспекти аналізу взаємодоповнюють один одного, а комунікативне членування може сприйматися як один із шляхів вивчення інформаційних мереж та інформативності синтаксичних одиниць у цілому

Ключові слова: *інформативність, комунікативне членування речення, інформаційний аспект аналізу.*

Вступ. З трьох основних аспектів аналізу речення, що застосовуються у сучасному мовознавстві (*синтаксичний, семантичний, комунікативний*), інформаційному аспекту повністю не відповідає жоден, хоч кожний з них певною мірою і співвідноситься з ним. Так, синтаксичний аспект аналізу з його формально-синтаксичною термінологією (підмет, присудок, додатки, обставини тощо), що передбачає формальну організацію речення, є незамінним для дослідження граматичного різновиду інформативності як когнітивної категорії. Дослідження інформативності як комунікативної категорії можна пов'язати з семантичним підходом з його актантно-рольовим уявленням про компоненти речення (суб'єкт, дія, об'єкт тощо) та комунікативним аспектом аналізу речення, який «розкриває інформативний аспект висловлення (показує, для чого повідомляється це висловлення)» [4, с. 432]. Особливої уваги, на нашу думку, потребує співвідношення інформаційного аспекту з комунікативним, які часто ототожнюються, тому аналіз цього співвідношення є **метою** нашої статті.

Актуальне (комунікативне) членування речення (АЧР) вважається автономним аспектом речення, спрямованим у мовлення [3, с. 150]. Як стрижень комунікативного синтаксису, воно є однією з теоретичних підвалин, на яких ґрунтується наше бачення інформаційного підходу.

Аналіз останніх досліджень. Проблему актуального членування, починаючи з робіт чеського лінгвіста В. Матезіуса 20-30-х рр ХХ ст. [9], досить активно досліджували як у зарубіжній, так і у вітчизняній лінгвістиці (Н. Арутюнова, Ш. Баллі, М. Всеволодова, І. Вихованець, А. Загнітко, В. Звєгінцев, Г. Золотова, І. Ковтунова, О. Лаптева, О. Мельничук, О. Падучева, І. Распопов, О. Сиротініна, Я. Фірбас, М. Холідей, В. Шевякова та ін.).

Проблема актуального членування аналізувалася досить неоднорідно залежно від належності дослідників до різних наукових напрямів: логічного (Ф. Буслаєв),

психологічного (Ф. Фортунатов, А. Шахматов, Г. Пауль), семантичного (Ф. Данеш, Я. Фірбас). Прихильники синтаксичного тлумачення актуального членування (К. Крушельницька) ототожнювали АЧР з синтаксичними категоріями.

У зв'язку з цим інформація як фундаментальне поняття актуального членування речення під час його функціонування у певній конситуації залежно від термінологічних підходів дослідників поділяється на основу – ядро (В. Матезіус), дане і нове (К. Крушельницька), основу – предиковану частину (І. Распопов), логіко-граматичний предикат, що несе основну інформацію, і логіко-граматичний суб'єкт, що несе додаткову інформацію [12, с. 51], логічний (смісловий) суб'єкт – логічний (смісловий) предикат (А. Льїш), лексичний підмет – лексичний присудок (О. Смірніцький), диктум і модус (Ш. Баллі), відому і невідому інформацію [10, с. 5]. У сучасній комунікативній лінгвістиці як основні закріпилися терміни тема і рема, вперше використані німецьким лінгвістом К. Боостом.

Про складні відношення понять «тема – рема», «дане – нове» свідчать факти включення в рему поряд з новою інформацією певних частин даного або факти наявності нового і в ремі, і в темі [14, с. 193].

З положенням В. Матезіуса про обов'язкову наявність теми погоджуються не всі дослідники, мотивуючи це тим, що «тема і рема мають лише лексичне словесне значення, а інформація створюється їх динамічним поєднанням, усією пропозицією» [18, с. 23]. Н. Арутюнова вважає висловлювання з виразним темо-рематичним членуванням більш архаїчною формою [10, с. 38-48].

Крім того, деякі лінгвісти висловлювали думку про наявність висловлювань, позбавлених актуального членування (В. Матезіус), тобто «тема-рематичне членування не є універсальною властивістю речення, його можна виявити далеко не в кожному реченні / висловленні» [2, с. 57], свідченням чому є, наприклад, виділені І. Ковтуною нечленовані висловлювання (висловлювання «з нульовою темою», які містять повідомлення про існування, наявність, виникнення явищ і фактів дійсності, що розглядаються як єдине ціле) [2, с. 57 та ін.] й висловлювання початку тексту, у якому створюється лише «ілюзія даності» (І. Ковтунова), а насправді і тема, і рема виступають новими, вперше згаданими в тексті.

У лінгвістичній літературі визначаються засоби вираження реми (АЧР) на різних рівнях мови:

1) *фонетичні*: логічний (фразовий) наголос, інші інтонаційні засоби (паузи, темп вимови тощо);

2) *синтаксичні*: порядок слів, початок і кінець речення – сильні комунікативні позиції, аналітичні синтаксичні морфеми (частки типу лише / лиш, тільки, навіть, саме, і / й), специфічні синтаксичні конструкції (неповні речення, відокремлені звороти, парцельовані конструкції та ін.);

3) *лексико-граматичні*: повтор слів. Зауважмо, що тут мається на увазі лише повтор слів у сусідніх реченнях (Прекрасна / людина в бою за Батьківщину. Прекрасна вона і в стражданнях, і в смерті за неї (О. Довженко) або в сусідніх предикативних одиницях складного речення [3, с. 152-154].

Названі І. Вихованцем засоби вираження актуального членування є не що інше, як найменування найбільш інформаційних позицій у межах синтаксичної конструкції. Однак інформаційний підхід не може обмежуватися лише синтаксичним рівнем, та й ще вужче – рівнем висловлювання. Він стосується й інших рівнів, інших мовних одиниць. Так, характеризуючи обов'язкові ознаки нехудожніх текстів (а саме вони і відзначаються найвищим рівнем концептуальної інформативності), М. Пилинський називає серед інших:

1) стислість (у нашій термінології – відсутність надлишкової інформації – *В.Ш.*);

2) додержання загальномовних і функціонально-стилістичних мовних норм;

3) розташування слів, які передають основну думку, на початку речення;

4) якнайближче (суміжне) розташування слів, що безпосередньо пов'язані з думкою;

- 5) послідовний і чіткий логічний і граматичний зв'язок між реченнями, що містять окремі судження;
- 6) розташування на початку речень, які містять основний зміст параграфа;
- 7) переважання стверджувальних конструкцій над заперечними;
- 8) доцільне вживання вставних конструкцій, супровідних тверджень, застережень тощо – вони, разом узяті, повинні значно поступатися своїм обсягом перед викладом основної думки [11, с. 170-171].

Названі дослідником ознаки нехудожніх творів і є засобами створення належної для них інформативності.

Сучасний комунікативний синтаксис характеризується сприйняттям традиційної теорії комунікативного членування як дещо обмеженої [6; 16, с. 11-21; 18, с. 22-23 та ін.]. Це зумовило розвиток концепції комунікативного динамізму [12], з урахуванням чого проводиться розмежування між інформаційною структурою й інформаційною динамікою [8, с. 13].

Аналізуючи розподіл інформації в тексті в комунікативному та когнітивному аспектах, Л. Лузіна пропонує розрізнити *динамічний* (комунікативний) підхід до процесу розподілу інформації, при якому традиційно виділяються інформаційні примітиви (тема, рема, дане, нове, топік, фокус, підстава, фон), і *статичний* підхід, коли текст сприймається як продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності [8, с. 7]. Цим підкреслюється і необхідність розрізнення комунікативного членування і власне інформаційного підходу. Правда, у Л. Лузіної під інформацією мається на увазі «те, що складає зміст тексту для його автора і адресата» [8, с. 7]. У нашому розумінні інформації прагматичні аспекти сприйняття мовних одиниць є лише надбудовою над інформацією, яка потенційно міститься в мовних одиницях.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, актуальне членування не може ототожнюватися з інформаційним підходом, який є по відношенню до нього родовим поняттям, і тим більше замінити його. Категорія інформативності, по-перше, реалізується в усіх складових мовної одиниці, незалежно від її тематичної чи рематичної належності; по-друге, при комунікативному членуванні не береться до уваги тип інформативності. Адже те, що є ремою в розумінні концептуальної інформативності, може виступати темою в сенсі вираження експресивної інформативності і навпаки [про нетотожність центрів висловлювання див: 17, с. 56].

Комунікативне членування варто сприймати як один зі складників інформаційного підходу, в якому виявляються і переплітаються, взаємодіють такі аспекти, як семантичний, граматичний, психологічний, логічний. Тому відчуття В. Матезіусом та його послідовниками з Празького лінгвістичного гуртка інформаційного забарвлення у актуальному членуванні не є випадковим.

Однак думка про те, що саме рематична частина є власне інформативною [19] при інформаційному підході потребує корекції: і тема, і рема є інформативними (інакше тематичний фрагмент висловлювання сприймався б як такий, що не виконує інформаційної функції, притаманної мові в цілому, тобто тема не може бути сприйнятою як немовний сегмент). Різниця між ними полягає не в наявності чи відсутності в кожній з них інформації, а в новизні цієї інформації і, відповідно, – в рівні інформативності цих фрагментів, який зумовлюється критерієм новизни.

Для інформаційного аспекту вивчення мовленнєвих явищ проблема актуального членування є надзвичайно актуальною. При цьому використання понять тема і рема не означає, що мова йде про традиційний комунікативний підхід. Комунікативний та інформаційний аналіз мовних явищ становлять напрямки лінгвістичного дослідження, що взаємно зумовлюються і взаємодіють між собою. Враховуючи, що певні шари нереалізованої інформації можуть не брати участі в комунікативному процесі, сферою перетину названих аспектів є лише мовні носії тієї інформації, яка релевантна для комунікації, точніше – для конкретного комунікативного акту.

При інформаційному підході поняття теми і реми більш широке – воно може бути використане при аналізі не лише синтаксичного явища, а й більш дрібних одиниць,

таких як слово, в якому виділяються інформативно насичені фрагменти (реми) і фрагменти пусті, що не несуть нової інформації. Останні найчастіше підлягають еліптизації. Наприклад: *спеціаліст* (виділена частина – рема, невиділена – тема), *спеціальність* (*спец* – ядерна частина реми, *-сть* – периферійна). Таким чином, на рівні слова рема також може бути складною, структурованою, багатокомпонентною. Якщо при актуальному членуванні речення рема, як правило, займає позицію кінця речення, то фінал слова (в інформаційному аспекті) або є рематичною периферією, або зовсім немаркованою, тобто тематичною. У слові спостерігається така особливість: рема (або її ядерний компонент) найчастіше займає позицію початку слова.

На фонетичному рівні також виділяються в інформаційному плані тема і рема. Наприклад, у слові *шипить* рематичними звуками, що передають концептуальну інформацію, є Ш та И, причому Ш складає ядро рематичної інформації, И – рематичну периферію. У більшості слов'янських імен ядерним компонентом реми є сонорні приголосні (**Володимир, Любов, Я[йа]рослав**). До рематичного ядра близькі, але все ж периферійні наголошені голосні, а також решта периферійних приголосних (доказом служить впізнавання слів з пропущеними голосними лише за наявними приголосними (Птр, Сргй тощо) (Пор. написання слів під титлою у старослов'янських і давньоруських рукописах). Тематичними є ненаголошені голосні у слабких позиціях. Така містка і структурована рема служить меті залучити увагу носія імені при його називанні.

У більшості досліджень з комунікативного синтаксису, як правило, не обговорюється, чи одну тему і чи одну рему може мати мовленнєва одиниця. Проте на складний характер реми звернули увагу Г. Золотова (1979), Л. Сахарний [15] та ін. Якщо розуміти під ремою нову інформацію, заради якої утворюється конструкція, то слід зауважити, що в інформаційному аспекті вона буває простою (*Я йду на роботу*) і складною (Саме з людиною такої цікавої долі (P1) я хочу поговорити про життя (P2)). Рематичний компонент складної, інформаційно структурованої реми має свою польову структуру, в якій чітко виділяється інформаційна вершина тексту і периферія – компоненти реми, що несуть нову інформацію. Актуальність цієї інформації є факультативною залежно від дії конситуації (контексту). Крім того, структура реми та її межі залежать і від місця висловлення у тексті: висловлення початку тексту (поетичного, прозового), як правило, становлять рему з нульовою темою. І. Ковтунова називає цей комунікативний тип висловлювань нечленованими: як «комплексна рема», вони, як правило, повністю складаються з нової інформації, що ґрунтується на дієсловах існування і виникнення: *Приехал старший брат Жил-был старик со старухой,; Улетели птицы; Пошел дождь* [7, с. 262]. Діалогічних (в тому числі драматургічних) й епістолярних текстів це спостереження не стосується. У них етикетні репліки (привітання тощо) та авторські ремарки створюють тематичні компоненти навіть у початкових висловленнях тексту.

Рема висловлення може виділятися по-різному залежно від прагматичних акцентів. Наприклад, питання – це не завжди запит. У певній ситуації воно має іншу прагматичну функцію – заявку про розум (наявність, присутність, активність тощо) суб'єкта мовлення. Наприклад, прислів'я *Про розум людини судять не з її відповідей, а з її питань* свідчить про те, що суть питання функція запит у відсуваєтсья на периферію, знижуючи при цьому інформативність компонентів реми (питальних слів тощо). Роль реми при цьому виконує все висловлювання, тому що несе інформацію про справжнє призначення питання.

У лінгвістичній літературі представлено результати досліджень ремоідентифікаторів, до яких відносяться: рематична інтонація, рематичний наголос, порядок слів, конситуація, спеціалізовані слова тощо [10, с. 6-7].

У структурно-інформаційному плані рема утворюється такими складовими компонентами, якими є інформеми – мовленнєві одиниці, здатні виконувати роль носіїв інформації. Характер реми залежить від характеру інформем, що її утворюють.

Рема може складатися з однієї, двох і більше інформем. Це залежить від стильової належності тексту та його форми (усна / писемна). Однокомпонентна рема переважно зустрічається в усному розмовному мовленні. Багатокомпонентна рема є характерною ознакою текстів наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів, де тенденція до мовленнєвої економії виявляється переважно на синтаксичному рівні – у компресії інформем у межах одиниці мовлення, тобто те, що можна сказати кількома фразами, «спресовується» в одну, але з багатокомпонентною ремою. Структури з багатокомпонентною ремою можуть розглядатися і як поліреми. Для виділення в них інформем варто застосовувати метод трансформації: *Я хочу поговорити* (нейтральна тема): 1) з ким? – *з цією людиною* (з нею); 2) про що? – *про життя* (про т е, що...).

Цікаві спостереження щодо темо-ремагичного поділу речення залежно від означеності / неозначеності англійського артикля проводить Б. Ільїш: означений артикль виступає атрибутом теми, а неозначений є виразником нового, тобто співвідноситься з ремою [5, с. 58]. О. Пумп'янський, заперечуючи роль артикля як показника основної інформації, більш надійними критеріями для її виявлення вважав кількісні замітники артикля: числівники, займенники, прикметники з кількісним значенням [13, с. 223].

Висновки. Таким чином, вивчення рем, їх ядерних компонентів, характеру взаємодії між ними [15, с. 231-233] – один із шляхів вивчення інформаційних мереж й інформативності синтаксичних одиниць у цілому. Розглянуті аспекти аналізу доцільно сприймати як такі, що взаємодоповнюють один одного. І все ж найбільшою взаємозумовленістю позначаються відношення між інформаційним та комунікативним аспектами. З огляду на їх родо-видове відношення в інформаційному та комунікативному аспектах виділяються деякі спільні риси (що інколи призводить до недиференційованого їх сприйняття, як дві сторони одного й того ж явища) і риси, властиві кожному з цих напрямів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Вариации на тему предложения / Н. Д. Арутюнова // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М. : Наука, 1969. – С. 38-48.
2. Бабайцева В. В. Структурно-семантическое направление в современной русистике / В. В. Бабайцева // Филологические науки. – 2006. – №2. – С. 54-64.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 763 с.
5. Ильиш Б. А. Строй современного английского языка / Б. А. Ильиш. – Л. : Просвещение, 1971. – 366 с.
6. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология / В. Б. Касевич. – М., 1988. – 309 с.
7. Ковтунова И. И. Структура художественного текста и новая информация / И. И. Ковтунова // Синтаксис текста. – М. : Наука, 1979. – 368 с.
8. Лузина Л. Г. Распределение информации в тексте (когнитивный и прагмалингвистический аспекты) / Л. Г. Лузина. – М. : ИНИОН РАН, 1996. – 139 с.
9. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239-245.
10. Меркулова Н. О. Засоби тема-ремагичного поділу висловлення : автореф. дис. ... канд. філол. н. / Н. О. Меркулова. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
11. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К., 1976.
12. Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – 421 с.
13. Пумпянский А. Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе / А. Л. Пумпянский. – М., 1974. – 247 с.
14. Русская грамматика. – М. : Изд-во «Наука», 1982. – Т. 2. – 709 с.
15. Сахарный Л. В. Тексты-примитивы и закономерности их порождения / Л. В. Сахарный // Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М. : Наука, 1991. – С. 221-237.

16. Слюсарева Н. А. Категориальная основа тема-рематической организации предложения / Н. А. Слюсарева // Вопросы языкознания. – М., 1986. – № 4. – С. 11-21.
17. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1983. – 656 с.
18. Шевякова В. Е. Актуальное членение предложения / В. Е. Шевякова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 22-23.
19. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики / І. Б. Штерн // Енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки. – К. : АртЕк, 1998. – 336 с.

Валентина Шульгіна

Информативность и коммуникативное членение

В статье проанализировано соотношение информационного аспекта лингвистического анализа с коммуникативным, которые часто отождествляются. Автор выявил, что рассмотренные аспекты анализа взаимно дополняются, а коммуникативное членение может восприниматься как один из путей изучения информационных сетей и информативности синтаксических единиц в целом.

Ключевые слова: информативность, коммуникативное членение предложения, информационный аспект анализа.

Valentina Shulgina

Informativeness and Communicative Differentiation

The article analyzes the linguistic aspect ratio information analysis communicative (topical), commonly identified. By analyzing various scientific fields is a problem division (logical, psychological, semantic) researcher adds its own approach – information and correlates it with traditional approaches. Communicative division sentence in research is seen as one of the theoretical foundations on which the vision of author information approach

The article expressed the view that the information approach can not be limited syntactic level, and even more narrow – level of expression. It applies to other levels of other linguistic units. Actual division, according to the author can not be identified with informational approach that is in relation to it a generic term, much less replace it.

The study found that examined aspects of the analysis complement each other and communicative division can be perceived as a way of studying information networks and informative syntactic units in general.

Key words: informative, communicative sentence segmentation, data analysis aspect.